

## СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ МОДЕЛІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ЗДІБНОСТЕЙ ЛЮДИНИ

*Стаття присвячена проблемі структурно-семантичного моделювання фразеологічних одиниць семантичного поля «Інтелектуальні здібності людини». Описано типові структурні, семантичні та морфологічні ознаки цієї фразеологічної мікросистеми.*

**Ключові слова:** фразеологічна одиниця, інтелектуальні здібності людини, семантичне поле, синонімічний ряд, варіантно-синонімічна група, структурно-семантична модель.

**Картамишев А.О.** Структурно-семантические модели фразеологизмов для обозначения интеллектуальных способностей человека. *Статья посвящена проблеме структурно-семантического моделирования фразеологических единиц семантического поля «Интеллектуальные способности человека». Описаны типичные структурные, семантические и морфологические признаки этой фразеологической микросистемы.*

**Ключевые слова:** фразеологическая единица, интеллектуальные способности человека, семантическое поле, синонимический ряд, вариантно-синонимическая группа, структурно-семантическая модель.

**Kartamyshv A.O.** Structural and semantic models of phraseological units for nominating intellectual abilities of person. *The article is devoted to the method of structural and semantic modeling of phraseological units. This method is used to determine typical structural, semantic and morphological characteristic of phraseological units of semantic field of intellectual abilities of a person.*

**Keywords:** phraseological unit, intellectual abilities, semantic field, synonyms group of variants and synonyms, structural and semantic model.

Структурно-семантичне моделювання вважається одним із найефективніших методів системного аналізу фразеологічних мікросистем і мікרו-структур. Його використання допомагає систематизувати фразеологічні одиниці (далі ФО) за структурою і семантикою, виводячи тим самим своєрідну формулу, яка відбиває тенденцію розвитку фразеологічного складу мови. Структурно-семантичні моделі (далі ССМ) допомагають якісніше описати компонентний склад ФО, виявити додаткові відтінки семантики, визначити граматичну домінанту і продуктивність окремих фразеосем.

Метод структурно-семантичного моделювання для вивчення ФО запропонував В. Мокієнко, що визначав ССМ як тип синтаксичних конструкцій, за яким утворюється ряд стійких зворотів, як структурно-семантичний інваріант стійких сполучень, що схематично відбиває відносну стабільність їх форми та семантики [1: 51].

Модельованість структури і семантики ФО, як показує фактичний матеріал багатьох мов, — об'єктивна реальність. Саме модельований характер забезпечує розуміння ФО носіями мови в різноманітних мовних трансформаціях, саме модельованість фразеології стимулює постійне відновлення її складу, появу нових фразеологічних серій на базі старих структурно-семантичних схем [1: 91].

ССМ є найменшою ієрархічною ланкою в порівнянні з іншими фразеологічними утвореннями. На основі спільного значення ССМ об'єднуються у варіантно-синонімічні групи (далі ВСГ). У свою чергу, ВСГ утворюють синонімічний ряд. Тож загальноприйнята ієрархічна структура ідеографічної

класифікації ФО Ю.Ф. Прадіда (синонімічний ряд → семантична група → семантичне поле → тематична група → тематичне поле → ідеографічна група → ідеографічне поле → архіполе) [4: 40], урахувуючи вказані підсистеми, має потенціал до розширення та удосконалення.

Інтелектуальні здібності людини різноманітно та яскраво відображені у фразеологічному арсеналі української мови. Семантичне поле ФО на позначення цих здібностей об'єднує синонімічні ряди, що формують дві діаметральні протилежні категорії: розумова обдарованість і розумова обмеженість.

Синонімічний ряд ФО «Розумова обдарованість» об'єднує ВСГ із такими значеннями:

- 1) «розумна людина»;
- 2) «досконало розумітися на чомусь»;
- 3) «допитлива людина»;
- 4) «усвідомлювати щось»;
- 5) «розбиратися в чомусь».

Розглянемо ВСГ «розумна людина», що відзначається найбільшою кількістю моделей. За морфологічною характеристикою майже всі ССМ є прикметниковими. Увагу привертають такі ССМ:

ССМ 1 «мати + предмет/рідина + голова/частина голови = розумна людина»: *мати шпичку в носі, мати олію (лій, смалець) в голові (під чубом), мати всі клепки в голові*;

ССМ 2 «голова/переносна назва голови + працює належним чином = розумна людина»: *голова варить, макітра зварила, казанок (баняк, макітра) варить*;

ССМ 3 «прийменник + розумом (толком) = розумна людина»: *з розумом, з толком*.

Усього у ВСГ «розумна людина» нараховується 17 ССМ.

ВСГ «досконало розумітися на чомусь» об'єднує 6 дієслівних ССМ:

ССМ 1 «[знати, розуміти] + порівняльний зворот = досконало розумітися на чомусь»: *знати як облуплену овечку, знати як свої п'ять пальців*;

ССМ 2 «[знати, розуміти] + до + певний показник = досконало розумітися на чомусь»: *знати до точки, знати до найменших подробиць*;

ССМ 3 «знати + щось = досконало розумітися на чомусь»: *знати і шите і пороте, знати толк, знати силу*.

Найменшими за кількістю ССМ є ВСГ зі значеннями «допитлива людина» та «усвідомлювати щось».

ВСГ «допитлива людина» утворюють лише 2 іменникові ССМ:

ССМ 1 «означення + нюх = допитлива людина»: *собачий нюх*;

ССМ 2 «означення + око = допитлива людина»: *всевидюче око*.

ВСГ «усвідомлювати щось» складається тільки з однієї дієслівної ССМ:

ССМ «брати/взяти + прийменник + позначення розумового рівня = усвідомлювати щось»: *брати/взяти до тями, брати/взяти в розум, брати/взяти втямки, взяти в толк*.

До складу ВСГ «розбиратися в чомусь» входять лише дієслівні моделі:

ССМ 1 «мати + [означення] + орган зору/нюх = розбиратися в чомусь»: *мати своє око, мати пристріляне око, мати нюх*;

ССМ 2 «доходить/дійти + до + позначення розумового рівня = розбиратися в чомусь»: *доходить/дійти до ладу, доходить/дійти до розуму, доходить/дійти до тями*;

ССМ 3 «добирати/добрати + [до] + позначення розумового рівня = розбиратися в чомусь»: *добирати/добрати діла (ладу), добирати/добрати до розуму (глузду, ума, толку, рахуби)*.

Усього у ВСГ «розбиратися в чомусь» об'єднується 7 ССМ.

Синонімічний ряд ФО «Розумова обмеженість» об'єднує ВСГ, які конкретизують поняття інтелектуальних вад:

- 1) «нерозумна людина»;
- 2) «розумово обмежена людина»;
- 3) «дурна, недоумкувата людина»;
- 4) «зовсім не розуміти, не знати, не вміти, не розбиратися в чомусь»;
- 5) «нетямуща людина»;
- 6) «необізнаність у чомусь»;
- 7) «неосвічена людина».

Так ВСГ «нерозумна людина» об'єднує 9 ССМ, із яких 3 іменникові та 6 прикметникових:

ССМ 1 «голова + означення = нерозумна людина»: *капустяна голова, дубова голова, дурна голова, необачна голова, нерозумна голова, порожня голова, садова голова, слабка (слаба) голова*;

ССМ 2 «означення + анатомічна частина голови/розум = нерозумна людина»: *курячий (короткий) розум, курячий мозок, осляче вухо*;

ССМ 3 «голова + зайві речі + набита = нерозумна людина»: *голова по-ловою (соломою, ключчям і т. ін.) набита*.

За морфологічною характеристикою всі ФО, що утворюють ССМ ВСГ «розумово обмежена людина», є прикметниковими:

ССМ 1 «нема (бракує, не вистачає, не мати, без, не було, немає, не хватає) чого-небудь + [у голові (тім'ї)] = розумово обмежена людина»: *нема однієї клітки у голові, без третьої клітки у голові, не мати клітки у голові, не вистачає кебети*;

ССМ 2 «ознака низького рівня + на розум = розумово обмежена людина»: *бідний (небагатий) на розум, на розум кволий*;

ССМ 3 «низький рівень + розуму (ума) = розумово обмежена людина»: *не повно розуму (ума), несповна розуму*.

Усього у ВСГ «розумово обмежена людина» об'єднується 10 ССМ.

У складі ВСГ «дурна, недоумкувата людина» слід виокремити ССМ компаративного типу:

ССМ 1 «дурний + порівняльний зворот = дурна, недоумкувата людина»: *дурний як кобит, дурний як ступа, дурний як пробка*;

ССМ 2 «як (мов, ніби) + неістівна їжа + наївся (об'ївся) = дурна, недоумкувата людина»: *як блекоти наївся*.

Загалом у ВСГ «дурна, недоумкувата людина» об'єднується 9 ССМ.

ВСГ «зовсім не розуміти, не знати, не вміти, не розбиратися в чомусь» складається із прикметникових ССМ:

ССМ 1 «[розумітися (знатися)] + як + тварина + на чомусь = зовсім не розуміти, не знати, не вміти, не розбиратися в чомусь»: *як свиня на перці, як цап (вовк) у зорях, як баран в аптеці*;

ССМ 2 «[не розуміти (знати)] + ні + частина тіла + ні + частина тіла = зовсім не розуміти, не знати, не вміти, не розбиратися в чомусь»: *ні вуха ні риля*;

ССМ 3 «[не розбиратися, не знати (вміти)] + ні + звуконаслідувальне слово + ні + звуконаслідувальне слово = зовсім не розуміти, не знати, не вміти, не розбиратися в чомусь»: *ні бе ні ме, ні бе ні ме ні кукуріку, ні мур-мур, ні бум-бум, ні бельмеса*.

Усього у ВСГ «зовсім не розуміти, не знати, не вміти, не розбиратися в чомусь» нараховується 7 ССМ.

ВСГ «нетямуша людина» об'єднує 5 прикметникових ССМ:

ССМ 1 «з + відповідна характеристика + розум = нетямуша людина»: *з дурного розуму*;

ССМ 2 «мявля людина + з + означення + носом = нетямуша людина»: *тютя з полив'яним носом*;

ССМ 3 «хоч + головою (лобом) + об + тверда споруда + товчи = нетямуша людина»: *хоч головою (лобом) об стіну товчи*.

ВСГ «неосвічена людина» об'єднує 4 ССМ, із яких три прикметникові та одна іменникова:

ССМ 1 «[темний, сліпий] + порівняльний зворот = неосвічена людина»: *темний (сліпий) як табака в розі*;

ССМ 2 «дитя (дитина, син) + неузгоджене означення = неосвічена людина»: *дитя (дитина, син) природи*;

ССМ 3 «міцно прикріплений + на + цвіту = неосвічена людина»: *прибитий на цвіту*;

ССМ 4 «означення + проби = неосвічена людина»: *низької (невисокої) проби*.

До складу ВСГ «необізнаність у чомусь» належать тільки дієслівні моделі:

ССМ 1 «[блукати, ходити] + [як, мов, ніби] + з + відповідна характеристика + органи зору = необізнаність у чомусь»: *ходити з темними очима, ходити з зав'язаними очима, з зав'язаними очима*;

ССМ 2 «уявлена істота/абстрактне поняття + [його] + знає (зна) = необізнаність в чомусь»: *морока [його] знає, мара [його] знає*;

ССМ 3 «зірок (зорі) + з + неба + не + відповідна дія = необізнаність в чомусь»: *зірок з неба не знімати*.

Загалом ВСГ «необізнаність у чомусь» налічує 9 ССМ.

Отже, дослідження ФО семантичного поля «Інтелектуальні здібності людини» методом структурно-семантичного моделювання переконливо демонструє, що моделюванню підлягає не тільки внутрішня форма, а й семантика ФО.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Мокренко В.М. Славянская фразеология. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1989. – 287 с. 2. Прадід Ю.Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) / НАН України, Ін-т української мови; [відп. ред. О.О. Тараненко]. – К.: Сімферополь, 1997. – 252 с.